МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ МАСАЛАЛАР: АБУЛ ЮСР ПАЗДАВИЙНИНГ "УСУЛ АД-ДИН" АСАРИ ТАҲЛИЛИ

Шовкатов шокир шовкат ўғли
Диний-маърифий соҳада малака ошириш ва қайта тайёрлаш институти катта ўқитувчиси,
E-mail: shokirshovkatogli1976@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0009-0002-8476-7040

Qabul qilindi: 20.12.2025
Ko'rib chiqildi: 22.12.2025
Tasdiqlandi: 23.12.2025

Калит сўзлар:
Мотуридийлик, Абул Юср Паздавий, "Усул ад-дин", ислом ақидаси, маънавий-ахлоқий масалалар, имон ва амал, инсон иродаси, ақл ва ваҳий, ахлоқий масъулият.

Аннотация. Ушбу тезис Мотуридийлик таълимотида маънавий-ахлоқий масалаларнинг назарий асосларини Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари мисолида таҳлил қилишга бағишланган. Тадқиқотда имон ва амал муносабати, инсон ақли ва иродасининг ўрни, яхшилик ва ёмонликнинг ақлий ҳамда шаръий асослари каби муҳим масалалар ёритилган. Асарда инсоннинг ахлоқий масъулияти, жамият олдидаги бурчи ва илоҳий адолат тушунчаси Мотуридийлик таълимоти доирасида илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинади. Муаллифнинг муътадил ва ақлга асосланган ёндашуви ислом ахлоқий таълимотини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этиши асослаб берилади.

Кириш. Ислом маънавий-маърифий тафаккури тарихида ақидавий мактаблар инсон ақли, иродаси ва ахлоқий камолоти масалаларига турлича ёндашган. Ушбу мактаблар орасида Мотуридийлик таълимоти ақл ва ваҳий уйғунлигини таъминлаган муътадил йўналиш сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Мотуридийлик нафақат ақидавий, балки маънавий-ахлоқий таълимот сифатида ҳам инсон шахсини камолга етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Марказий Осиё ислом тафаккури ривожида Мотуридийлик таълимоти муҳим ўрин тутади. Унинг илмий-назарий асослари Абу Мансур Мотуридий томонидан яратилган бўлса, кейинги даврларда бу таълимот Абул Юср Паздавий каби мутафаккирлар томонидан тизимлаштирилган ва ривожлантирилган. Айниқса, Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари

Мотуридийлик ақидасининг асосий қоидаларини калом илми доирасида мукаммал баён этган манбалардан бири ҳисобланади.

Бугунги глобаллашув шароитида жамиятда маънавий барқарорлик, ахлоқий масъулият ва диний бағрикенглик масалалари долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу нуқтаи назардан, Мотуридийлик таълимотидаги маънавий-ахлоқий қарашларни, хусусан Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асарида ифодаланган ғояларни илмий таҳлил қилиш замонавий диний-маърифий тадқиқотлар учун муҳим ҳисобланади. Мазкур тадқиқотнинг мақсади Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асарида ёритилган маънавий-ахлоқий масалаларни Мотуридийлик таълимоти доирасида таҳлил қилиш ва уларнинг назарий ҳамда амалий аҳамиятини очиб беришдан иборат. Тадқиқот давомида манбавий, қиёсий-таҳлилий ва тизимли ёндашув усулларидан фойдаланилди.

Адабиётлар таҳлили. Мотуридийлик таълимоти ислом ақидавий мактаблари орасида ақл ва ваҳий уйғунлигини асослаб берган муътадил йўналиш сифатида кенг ўрганилган. Бу таълимотнинг асосчиси Абу Мансур Мотуридий бўлиб, унинг ғоялари кейинги мотуридий уламолари томонидан илмий жиҳатдан ривожлантирилган. Шу маънода, Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари мотуридий ақидасининг тизимли баёнини берган муҳим манбалардан бири ҳисобланади.

Классик манбаларда, жумладан Абу Мансур Мотуридийнинг "Китоб ат-тавҳид" асарида инсон ақлининг роли, ахлоқий жавобгарлик ва ихтиёр масалалари марказий ўрин тутади. Ушбу асар мотуридий таълимотининг назарий пойдевори сифатида кейинги тадқиқотчилар томонидан кенг таҳлил қилинган. Мотуридий ақидасида инсон ақли яхшилик ва ёмонликни фарқлаш қобилиятига эга экани таъкидланиб, бу ҳолат ахлоқий масъулиятнинг манбаи сифатида қаралади.

Абул Юср Паздавий ўзининг "Усул ад-дин" асарида мазкур ғояларни янада тизимлаштириб, уларни калом илми доирасида асослаб беради. Тадқиқотчилар Паздавийни мотуридийлик таълимотини ҳанафий калом мактаби асосида мустаҳкамлаган йирик мутафаккир сифатида баҳолайдилар. Асарда имон ва амал муносабати, тақдир масаласи, инсон иродаси ҳамда ахлоқий бурч каби масалалар муътадил ва мантиқий ёндашув асосида изоҳланган.

Замонавий тадқиқотларда мотуридийлик таълимоти маънавий-ахлоқий нуқтаи назардан ҳам кенг ўрганилмоқда. Хусусан, Марказий Осиё ислом тафаккури тарихи ҳақидаги илмий ишларда мотуридийлик жамиятда бағрикенглик, ақлга таянган эътиқод ва ахлоқий баркамолликни шакллантирувчи омил сифатида талқин қилинади. Айрим тадқиқотчилар Паздавий асарларини мотуридийликнинг кейинги босқичдаги ривожланишини ифодаловчи манба сифатида баҳолаб, ундаги ахлоқий қарашларни ижтимоий муносабатлар билан боғлайдилар. Шунингдек,

ислом ахлоқига бағишланган илмий манбаларда имон ва ахлоқ уйғунлиги, инсон масъулияти ва адолат масалалари Паздавий қарашлари билан қиёсий таҳлил қилинган. Бу тадқиқотлар "Усул ад-дин" асаридаги ахлоқий тамойиллар фақат назарий эмас, балки амалий аҳамиятга эга эканини кўрсатади. Умуман олганда, мавжуд адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари мотуридийлик таълимотида маънавий-ахлоқий масалаларни чуқур ва тизимли ёритган манба бўлиб, уни ўрганиш ислом ахлоқий тафаккурининг ривожланишини англашда муҳим илмий аҳамиятга эга.

Тадқиқот муҳокамаси. Тадқиқот жараёнида аниқландики, Мотуридийлик таълимоти доирасида маънавий-ахлоқий масалалар ақидавий қарашлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланган. Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асарида ушбу масалалар калом илмининг асосий йўналишлари орқали тизимли равишда ёритилган бўлиб, муаллиф инсон шахси, унинг ахлоқий камолоти ва жамият олдидаги масъулиятини марказий масала сифатида кўради. Муҳокама натижаларидан келиб чиқиб, Паздавий қарашларида инсон ақлига берилган ўрин алоҳида эътиборга лойиқ экани маълум бўлди. Унинг таълимотида ақл инсонга яхшилик ва ёмонликни фарқлаш имконини берувчи асосий восита сифатида талқин қилинади. Бу ҳолат мотуридийликнинг муътазила ва ашъарийликдан фарқли жиҳатларини намоён этади: агар муътазила ақлни мутлақ устувор деб билса, ашъарийликда ваҳий биринчи ўринга қўйилади, мотуридийлик эса ақл ва ваҳий ўртасида мувозанатни сақлайди.

Тадқиқотда, шунингдек, имон ва амал муносабати масаласи муҳокама қилинди. Паздавий имонни қалб тасдиқи ва тил иқрори сифатида таърифлар экан, амални имоннинг камолоти ва ахлоқий ифодаси деб ҳисоблайди. Бу ёндашув инсонни пассив эътиқод соҳиби эмас, балки фаол, жамият ҳаётида масъулиятли шахс сифатида шакллантиришга қаратилгани билан аҳамиятлидир. Тақдир ва инсон иродаси масаласида Паздавийнинг муътадил позицияси муҳокама қилинди. У инсоннинг эркин танловга эга эканини эътироф этган ҳолда, барча нарса Аллоҳнинг илоҳий иродаси доирасида содир бўлишини таъкидлайди. Бу қараш инсоннинг ахлоқий жавобгарлигини асослаб бериш билан бирга, фатализм ва мутлақ ихтиёр ғояларини рад этади.

Муҳокама жараёнида "Усул ад-дин" асарида баён этилган ахлоқий фазилатлар – адолат, ростгўйлик, сабр-тоқат, тақво ва масъулият каби тушунчалар замонавий маънавий тарбия масалалари билан уйғун экани аниқланди. Айниқса, жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва маънавий барқарорликни таъминлашда мотуридийлик ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта экани қайд этилди. Шу тариқа, тадқиқот муҳокамаси натижалари Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари мотуридийлик таълимотида маънавий-ахлоқий масалаларни чуқур илмий асосда

ёритганини, унинг ғоялари эса бугунги кунда ҳам диний-маърифий ва ахлоқий тарбия соҳаларида амалий аҳамиятга эга эканини кўрсатади.

Хулоса. Ушбу тадқиқотда Мотуридийлик таълимотида маънавий-ахлоқий масалалар Абул Юср Паздавийнинг "Усул ад-дин" асари асосида илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинди. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, мотуридийлик таълимоти инсон ақли, иродаси ва ахлоқий масъулиятини эътироф этган муътадил ақидавий йўналиш сифатида ислом тафаккури тарихида муҳим ўрин тутади. Абул Юср Паздавий "Усул ад-дин" асарида имон ва амал уйғунлиги, инсоннинг эркин иродаси, яхшилик ва ёмонлик тушунчаларининг ақлий ҳамда шаръий асосларини изчил равишда ёритиб берган. Унинг қарашларида ахлоқий фазилатлар имоннинг амалий ифодаси сифатида талқин қилиниб, инсоннинг жамият олдидаги масъулияти алоҳида таъкидланади. Тақдир масаласида эса муаллиф инсон иродаси билан илоҳий қудрат ўртасида мувозанатни асослаб, фатализм ва мутлақ ихтиёрчилик ғояларини инкор этади. Паздавийнинг маънавий-ахлоқий қарашлари нафақат ўз даври, балки замонавий жамият учун ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга. Ушбу ғоялар маънавий тарбия, диний бағрикенглик ва ахлоқий камолотни шакллантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Абу Мансур Мотуридий. Китоб ат-тавҳид. – Қоҳира, 2001.
2. Абул Юср Паздавий. Усул ад-дин. – Бейрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1998.
3. Ашъарий, Абу-л-Ҳасан. Ал-Ибона ʻан усул ад-диёна. – Қоҳира, 1995.
4. Наср, С. Ҳ. Islamic Philosophy from Its Origin to the Present. – Albany: SUNY Press, 2006.
5. Раҳмонов, А. Мотуридийлик таълимоти ва унинг ислом ақидасидаги ўрни. – Тошкент, 2015.
6. Усмонов, Н. Ислом каломи ва ахлоқий таълимот. – Самарқанд, 2018.
7. Қодиров, М. Марказий Осиё ислом тафаккури тарихи. – Тошкент, 2020.